

СПЕЦИФІКА ВИХОВАННЯ ГУМАННОСТІ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

УДК 373.5.015.311

Любов Канішевська, доктор педагогічних наук, професор
Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ

СПЕЦИФІКА ВИХОВАННЯ ГУМАННОСТІ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

У статті розглянуто специфічні чинники виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. До першої групи чинників відносяться наступні: потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів у контексті виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку; сенситивність молодшого шкільного віку щодо виховання гуманності у названій вище категорії дітей (висока чутливість нервової системи; формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; здатність до емпатії та емоційної рефлексії; інтерес до змісту моральних правил, до життя і діяльності дорослих людей). До другої групи віднесено чинники, що ускладнюють процес виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: соціальне сирітство; специфіка контингенту учнів інтернатних закладів; особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів.

Ключові слова: гуманність, специфіка виховання гуманності, позаурочна діяльність, учні молодшого шкільного віку, школи-інтернати.

Лит 10.

Любовь Канишевская, доктор педагогических наук, профессор
Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, г. Киев

СПЕЦИФИКА ВОСПИТАНИЯ ГУМАННОСТИ У УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛ-ИНТЕРНАТОВ

В статье раскрыты специфические факторы воспитания гуманности у учащихся младшего школьного возраста во внеурочной деятельности школ-интернатов. К первой группе факторов относятся следующие: потенциал внеурочной деятельности школ-интернатов в контексте воспитания гуманности у учащихся младшего школьного возраста; сензитивность младшего школьного возраста к воспитанию гуманности у названной выше категории детей (высокая чувствительность нервной системы; формирование стойких стереотипов морального поведения и деятельности; способность к эмпатии и эмоциональной рефлексии; интерес к содержанию моральных правил, к жизни и деятельности взрослых людей). Ко второй группе отнесены факторы, которые усложняют процесс воспитания гуманности у учеников младшего школьного возраста школ-интернатов: социальное сиротство; специфика контингента учащихся интернатных заведений; особенности организации жизнедеятельности воспитанников школ-интернатов.

Ключевые слова: гуманность, специфика воспитания гуманности, внеурочная деятельность, учащиеся младшего школьного возраста, школы-интернаты.

Lyubov Kanishevskaya, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

THE SPECIFICS OF EDUCATING HUMANITY FOR JUNIOR SCHOOLCHILDREN DURING EXTRACURRICULAR ACTIVITIES AT SCHOOLS-ORPHANAGES

The article discusses the specific factors of educating humanity for junior schoolchildren during extracurricular activities at schools-orphanages.

Humaneness is the person's quality which is based on humanistic principles, such as love to mankind, respect to a person, and belief in their selves, dignity, and potential.

In order to study the specific nature of educating humanity for junior schoolchildren we need to take into account two groups of factors.

The author refers the following factors to the first group: the potential of the extracurricular activity at schools-orphanages during educating humanity for junior schoolchildren. It includes the wide use of drama, role plays, educational situations; the involvement of junior schoolchildren into various types of emotional and value activities which aim at ascertaining humane qualities; vulnerability of this age to educate humaneness for children of this age (high sensitivity of nervous system; the development of persistent stereotypes of moral behaviour and activity; an ability of empathy and emotional reflection; the interest in moral rules, life, and adult activity). Moreover, junior school age is characterised by a gap between the knowledge of moral standards and an appropriate behaviour; children have a limited moral experience. Their behaviour is determined by copying the others.

СПЕЦИФІКА ВИХОВАННЯ ГУМАННОСТІ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

The second group consists of factors which make the process of educating humaneness for junior schoolchildren more complicated. They are social orphanage, the specific nature of students of orphanages (the presence of deprivation syndrome, increased vulnerability, the tendency to nervous breakdowns; the feeling of loneliness, decreased empathy, aggressiveness, difficulties in communicating with others); the peculiarities of organising the lifestyle of children of school-orphanages that is students' constant presence in a community, forced adaptation among a big number of peers, diminished intimacy and trust in communication, limited communication with other people; shortage of establishing meaningful and long-term relationship between the junior pupil and a certain adult).

Keywords: *humaneness, the specifics of educating humaneness, extracurricular activity, the junior schoolchildren, the schools-orphanages.*

Постановка проблеми. Загострення політичних, економічних суперечностей зумовили зміни життєвих цінностей та ідеалів, призвели до прагматичності мислення, погіршення людських взаємин. Тому, як ніколи, гостро постає необхідність оновлення національної освіти шляхом формування гуманних відносин у молодого покоління.

Особливо актуальною є проблема виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, оскільки більшість з них – це педагогічно занедбані діти, для яких характерними є наявність деприваційного синдрому, підвищена вразливість, недовіра до дорослих, емоційна нестриманість, агресивність, зниження емпатії.

У Законах України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, Національній доктрині розвитку освіти України, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Основних орієнтирах виховання учнів 1 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України, Концепції виховання дітей і молоді в національній системі освіти, Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи, Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді – акцентується увага на пріоритетності морального виховання молодого покоління, а відтак і виховання гуманності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виховання гуманних почуттів учнів молодшого шкільного віку набула висвітлення у працях О. Богданової, І. Бужиної, В. Киричок, В. Новікової, Д. Пашенка, О. Савченко, Н. Химич та інших.

Специфічні риси вихованців шкіл-інтернатів досліджували Л. Галізузова, І. Дементьєва, І. Дубровіна, В. Мухіна, В. Неволіна, А. Полянничко, А. Прихожан, А. Рузька, З. Сафіна, Н. Толстих, Г. Улунова, та інших.

Основні напрями та принципи організації позаурочної діяльності у загальноосвітніх школах-інтернатах стали предметом наукових розвідок О. Голуб, Л. Канішевської, Н. Палієвої, В. Покася, С. Свириденко, А. Хуанхо та інших.

Мета статті – визначити специфіку виховання

гуманності в учнів молодшого шкільного віку позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під гуманістичною основою особистості О. Бодальов [4] розуміє сукупність стійких психічних властивостей особистості, які інтегрують систему її поглядів до інших людей і до себе та характерну для неї поведінку, коли об'єктом стають як інші люди, так і вона сама.

За словником В. Даля “гуманний” трактується як людяний, людський, притаманний людині; людинолюбний, милосердний [6, 408].

Похідним від цього поняття є поняття “гуманність” – особистісна якість, зміст якої зумовлений додержанням принципів гуманізму; це людинолюбство, повага до людини, віра в її сили, людську гідність, потенційні можливості.

Молодший шкільний вік є сенситивним щодо виховання гуманності, оскільки в дитини закладаються основи світогляду, самосвідомість і моральні якості; формуються високі форми почуттів – інтелектуальні, естетичні, етичні; характерними є висока чутливість нервової системи, формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; інтерес до змісту моральних правил поведінки; здатність до емпатії та емоційної рефлексії.

Дослідниця В. Шутова зазначає, що учні шестирічного віку характеризуються імпульсивністю, активністю, підвищеною чуттєвістю, емоційністю. “Формування гуманних почуттів у дітей шестирічного віку випереджає знання ними норм гуманної поведінки” [10, 77]. Однак “...підвищена емоційна збудливість, мізерний соціально-гуманний досвід не дозволяють шестирічним школярам бути стриманими, поступливими, уважними та турботливими стосовно оточуючих” [10, 70].

В учнів другого року навчання відбувається поступове розширення уявлень про моральні цінності та моральні вчинки, що дозволяє їм визначити мотиви моральної поведінки і дати обґрунтовану оцінку вчинкові іншої людини. Уперше дитина свідомо оцінює різницю між власною поведінкою й такою, що є доречною в тій чи іншій ситуації [2, 138].

І. Бех стверджує, що у вчинках школярів наприкінці другого року навчання вже простежується власна позиція у ставленні до того, що їх оточує. Розвиваються і змінюються внутрішні етичні регулятори, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співпрацювати з дорослими й однолітками. У третьокласників можна спостерігати формування теоретичного мислення, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості в дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпіння тощо [2, 141].

У четвертокласників ціннісне ставлення до іншої людини виявляється в активній життєвій позиції. Це положення зумовлене тим, що ступінь розвитку соціальної активності дітей пов'язаний із певним рівнем розвитку їхньої свідомості й самосвідомості [3, 679].

Однак, для молодшого шкільного віку характерним є розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. «Ця схильність виступає як вікова особливість дитини, яка ще вчиться орієнтуватися в розмаїтті життєвих ситуацій, співвідносити наявні в неї уявлення про життя з реальними вчинками, конкретно поведінкою» [5, 8]; діти мають обмежений моральний досвід, багато чого в їхній поведінці визначається наслідуванням.

У школах-інтернатах зосереджено дуже специфічний контингент дітей.

До шкіл-інтернатів діти потрапляють із різних причин. Частина дітей виховуються від народження в соціальних інституціях, що обумовлює їх сенсорну, емоційну, материнську, когнітивну, соціальну депривації. Багато дітей до того, як потрапити до школи-інтернату, пройшли сувору школу життя, повну втрат. Останнім часом до шкіл-інтернатів потрапляють діти, які стали жертвами сексуального, фізичного насилля; діти із сімей алкоголіків, наркоманів, правопорушників; діти, які пережили смерть батьків. Отже, діти, які потрапляють до шкіл-інтернатів, схильні до депресій, тривожності, інтелектуальних розладів.

Для дітей, які пережили смерть батьків, характерними є такі реакції, як тривожність, замкненість, ізоляція, сум, туга, провина, гнів. Дуже часто гнів поєднується з виною і спрямовується дитиною на себе, що сприяє виникненню суїцидальних думок [1, 53 – 54].

Розвиток дітей у сім'ях, де батьки зловживали алкоголем, проходить із важкими нервово-психічними відхиленнями. Для них характерний низький інтелектуальний рівень. У першому

випадку це стосується дітей з алкогольним синдромом плода, коли причиною недостатнього психічного розвитку є інтоксикація алкоголем та продуктами його метаболізму центральної нервової системи плода. По-друге, це стосується так званих педагогічно занедбаних дітей, внутрішньоплідний розвиток яких проходив нормально; народження та перші дні не були обтяжені алкогольною інтоксикацією, а низький рівень інтелектуального розвитку обумовлений відсутністю всебічного виховання в ранньому дитинстві. Так, діти із сімей алкоголіків, які потрапили до інтернатного закладу, мають постійні проблеми з навчанням і поведінкою, досить часто перебувають у стані страху й горя, піддаються депресіям, можуть поводити себе неадекватно, страждають порушеннями сну, нічними жахами; у них низька самооцінка.

Діти, які були жертвами сексуального насилля, характеризуються травматичними стресовими реакціями, підозрілістю і недовірою до дорослих; депресіями і суїцидальною поведінкою; гіперсексуальністю; уникненням сексуальних стимулів, і, як наслідок, – сексуальною індиферентністю; порушенням статевої ідентифікації; низькою самооцінкою; імпульсивністю і поведінковими розладами; втратою інтересу до школи.

Наслідки фізичного насилля можуть виявлятися в різноманітних симптомах. Так, діти, які потрапили до школи-інтернату, які були раніше жертвами фізичного насилля, характеризуються травматичними стресовими реакціями, зверхактивністю та імпульсивністю поведінки; низькою самооцінкою; порушеннями розвитку пізнавальної діяльності; порушеннями функціонування центральної нервової системи; втратою інтересу до школи; гнівом та сильною психічною напругою [1, 55 – 62].

Аналіз умов життя дітей до вступу до школи-інтернату свідчить, що, як правило, неможливо виділити одну головну причину, за якою дитину було направлено до інтернатного закладу. Частіше за все можна фіксувати сполучення несприятливих умов, що зробили неможливим проживання дітей у сім'ях, де створювалася пряма загроза щодо їх життя та здоров'я [8, 88].

Дослідниця Н. Палієва визначила риси емоційного портрету учня молодшого шкільного віку інтернатного закладу, для якого характерними є: знижений фон настрою; бідна гама емоцій, одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування; схильність до швидкої зміни настрою; одноманітність і стереотипність емоційних проявів; неадекватні форми емоційного реагування на схвалення та зауваження (від

СПЕЦИФІКА ВИХОВАННЯ ГУМАННОСТІ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

пасивності до байдужості; від агресивності до ворожості); підвищена схильність до страхів, тривожність і занепокоєність; надзвичайна імпульсивність, афектна вибуховість [9, 149–150].

Специфічною ознакою учнів молодшого шкільного віку, які виховуються в інтернатних закладах, є виявлення ними компенсаторних форм поведінки. Вивчаючи компенсаторні форми поведінки названого вище контингенту учнів, Н. Палієва виокремлює декілька груп дітей:

а) діти, які найбільш дезадаптовані з екстремальним ступенем емоційної депривації (7,0 % від загальної кількості молодших школярів);

б) діти, поведінка яких характеризується елементарним ступенем адаптації; вихованці, які відносяться до цієї групи використовують елементарні форми тактильного контакту з дорослими (чіпляння, приставання) (7,0 % від загальної кількості учнів);

в) діти з недиференційними прихильностями (більше 5,0 %) адаптуються на середньому рівні; компенсація емоційної недостатності в цих молодших школярів відбувається за рахунок більш розвинених форм поведінки прихильності та різноманітних форм спілкування з іншими учнями;

г) амбівалентні діти (10,0 % від загальної кількості вихованців), половина з яких “відмовні”, інша ж половина – з раннім досвідом життя в сім’ї; здатні до формування глибокої заміщувальної прихильності до дорослого;

д) соціально тривожні діти (10,0 % від загальної кількості школярів); до цієї групи входять діти, які мають ранній досвід життя в сім’ї; на фоні загальної благополучної компенсації виявляється легка недостатність тактильного та візуального контакту з дорослими;

е) гармонійні діти (15,0 % вихованців, які мають ранній досвід життя в сім’ї), що відносно легко адаптуються до умов інтернатного закладу [9, 155–156].

Агресивність, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів, зниження емпатії, грубість у спілкуванні учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів також ускладнюють процес виховання в них гуманності.

Загальноосвітня школа-інтернат покликана здійснювати спеціально організовану навчально-виховну роботу з виховання в учнів молодшого шкільного віку гуманності.

Значний виховний потенціал щодо виховання гуманності у молодших школярів шкіл-інтернатів має позаурочна діяльність, що передбачає залучення учнів до різноманітних за змістом напрямів діяльності: навчально-пізнавальної (самопідготовка, олімпіади з навчальних

предметів, предметні гуртки, усні журнали, вікторини, предметні тижні, захист проєктів, КВК), ігрової (сюжетно-рольові ігри, ігри-вправи, ігри-драматизації, ігри-конструювання тощо), трудової (самообслуговування, суспільно корисна праця, виконання доручень, чергування тощо), ціннісно-орієнтаційної (зустрічі з цікавими людьми, виставки тощо), художньо-естетичної (гуртки художньої самодіяльності (вокально-хорові, хореографічні, театральні, образотворчого мистецтва тощо), творчих конкурсів (читців, вокалістів, юних художників, співу, гри на музичних інструментах тощо); концертів, відвідування театрів, кінотеатрів, виставок, музеїв тощо), екологічної (трудова екологічна операція, екологічні акції, турніри знавців природи тощо), комунікативної (ігри-мандрівки, інтерактивні ігри, тощо), спортивної (спортивні секції та клуби, спортивні змагання, спортивні ігри, спортивні свята та фестивалі, спортивні турніри, спартакіади тощо), туристсько-краєзнавчої (екскурсії, прогулянки, шкільні краєзнавчі музеї тощо), громадсько-суспільної діяльності (шефство над історичними пам’ятниками і братськими могилами, допомога окремим громадянам (хворим, літнім людям, пенсіонерам-одиначкам) тощо) [7, 222].

Отже, потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів щодо виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку передбачає широке використання інсценізацій, рольових ігор, виховуючих ситуацій, залучення учнів молодшого шкільного віку до різних видів емоційно-ціннісної діяльності, спрямованої на виявлення гуманності.

Висновки. Дослідження специфіки виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку позаурочній діяльності шкіл-інтернатів вимагає врахування двох груп чинників. До першої групи чинників відносяться наступні: потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів у контексті виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку; сенситивність молодшого шкільного віку щодо виховання гуманності у названої вище категорії дітей (висока чутливість нервової системи; формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; здатність до емпатії та емоційної рефлексії; інтерес до змісту моральних правил, до життя і діяльності дорослих людей тощо). До другої групи віднесено чинники, що ускладнюють процес виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: соціальне сирітство; специфіка контингенту учнів інтернатних закладів (наявність деприваційного синдрому, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів; почуття самотності, зниження емпатії,

СПЕЦИФІКА ВИХОВАННЯ ГУМАННОСТІ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

агресивність, труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми тощо); особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів, а саме: постійне знаходження учнів в умовах колективу, вимушена адаптація до великої кількості однолітків; зниження інтимності та довірливості у спілкуванні, обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; дефіцит установлення міцних та довготривалих взаємовідносин молодшого школяра з визначеним дорослим).

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних пошуків розв'язання проблеми. Подальшого вивчення потребує питання підготовки майбутніх педагогів початкової школи до виховання гуманності у молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аладьин А. А. *Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства* / А. А. Аладьин, И. А. Фурманов, Н. В. Фурманов. – Минск.: Тесей, 1999. – 224 с.

2. Бех І. Д. *Виховання особистості: у 2 кн. – Кн. 1.: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади* / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.

3. Бех І. Д. *Виховання особистості: [підручник]* / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.

4. Бодалев А. А. *Воспитание и понимание человека человеком* / Алексей Александрович Бодалев. – М.: Изд-во Московского университета, 1982. – 200 с.

5. Бычкова С. С. *Формирование гуманистической направленности общения у старших дошкольников: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Теория и история педагогики"* / Бычкова Светлана Семеновна. – Липецк, 1999. – 22 с.

6. Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка – В 4-х т.* / В. И. Даль. – М., ГИС, 1955. – Т. 3. – 555 с.

7. Канишевська Л. В. *Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності* / Канишевська Любов Вікторівна: монографія. – К.: ХмЦНІ, 2011. – 368 с.

8. Канишевська Л. В. *Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис. ...д-ра. пед. наук: спец. 13. 00. 07 "Теорія і методика виховання"* / Канишевська Любов Вікторівна. – Київ, 2011. – 512 с.

9. Палиева Н. А. *Воспитание и личностное развитие детей-сирот в условиях альтернативных форм жизнеустройства: дис. ... д-ра. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования"* / Палиева Надежда Андреевна. – Ставрополь, 2008. – 360 с.].

10. Шутова В. А. *Педагогические условия воспитания милосердия у детей младшего*

школьного возраста: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / Шутова Виктория Александровна – Смоленск, 1999. – 189 с.

REFERENCES

1. Aladin, A. A., Furmanov, I. A. & Furmanov, N. V. (1999). *Psikhologicheskaya rabota s detmi, lishennymi roditelskogo popечitelstva* [Psychological work with children deprived of parental guardianship]. Minsk: Tesey, 224 p. [in Russian].

2. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti: u 2 kn. – Kn. 1.: Osobystisno orientovanyi pidkhid: naukovopraktychni zasady* [Education of the person: in 2 books. – Kn. 1.: Personality-oriented approach: scientific and practical principles]. Kyiv: Lybid, 280 p. [in Ukrainian].

3. Bekh, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti: pidruchnyk* [Education of the person: textbook]. Kyiv: Lybid, 848 p. [in Ukrainian].

4. Bodalev, A. A. (1982). *Vospitanie i ponimanie cheloveka chelovekom* [Education and understanding of man by man]. Moscow: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 200 p. [in Russian].

5. Bychkova, S. S. (1999). *Formirovaniye gumanisticheskoy napravlennosti obshcheniya u starshikh doshkolnikov* [Formation of the humanistic orientation of communication among older preschoolers]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lipetsk, 22 p. [in Russian].

6. Dal, V. I. (1955). *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka* [A glossary of the living Great Russian language]. Moscow: GIS, vol. 3, 555 p. [in Russian].

7. Kanishevskaya, L. V. (2011). *Vykhovannia sotsialnoi zrilosti starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ u pozaurochnii diialnosti* [Upbringing of social maturity of senior pupils of general educational boarding schools in extracurricular activities]. Kyiv: KhmTsNII, 368 p. [in Ukrainian].

8. Kanishevskaya, L. V. (2011). *Teoretyko-metodychni osnovy vykhovannia sotsialnoi zrilosti starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ u pozaurochnii diialnosti* [Theoretical and methodical bases of education of social maturity of senior pupils of general educational boarding schools in extracurricular activities]. *Doctor's thesis*. Kyiv, 512 p. [in Ukrainian].

9. Palieva, N. A. (2008). *Vospitanie i lichnostnoye razvitiye detey-sirot v usloviyakh alternativnykh form zhizneustroystva* [Education and personal development of orphans in alternative forms of living arrangements]. *Doctor's thesis*. Stavropol, 360 p. [in Russian].

10. Shutova, V. A. (1999). *Pedagogicheskie usloviya vospitaniya miloserdia u detey mladshego shkolnogo vozrasta* [Pedagogical conditions for the education of charity in children of primary school age]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Smolensk, 189 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13.10.2017